

УДК 81'373.42

Зарінова М.В.

ЛЕКСИЧНА ВАРІАНТНІСТЬ І СУМІЖНІ ЯВИЩА

Стаття присвячена дискусійному питанню лінгвістики – категорії варіантності слова. Виділено критерії ідентифікації лексичних варіантів, розглянуто співвіднесеність варіантності слова з суміжними мовними явищами: синонімією, паронімією, полісемією, омонімією. Запропоновано розрізняти лексичну варіантність як вужче поняття лексичного рівня і міжрівневу категорію номінативної варіантності.

Ключові слова: варіантність, варіанти, варіанти слова, лексична варіантність, номінативна варіантність, синонімія, паронімія, полісемія, омонімія, мовна норма, лексична норма.

Варіантність – одне з найзагальніших, найфундаментальніших понять лінгвістики.

Це питання цікавить лінгвістів у першу чергу у зв'язку з потребою в нормувати мову, упорядкувати велику кількість паралельних форм слів. Дослідженню варіантності присвятили свої праці: О.О. Тараненко, І.Г. Матвіяс, П.С. Дудченко, В.М. Русанівський, М.А. Жовтобрюх, Т.А. Коць, К.С. Горбачевич, О.С. Ахманова, В.М. Ярцева, Н.С. Валгіна, Л.П. Крисін та ін. Проте і сьогодні залишаються дискусійними питання межі досліджуваного об'єкта, його місця в системі наукового описання мови, типології варіантів мовних одиниць тощо.

У мовознавчій літературі не існує єдиної думки щодо того, які одиниці називати варіантами слів. Вияви суміжних з лексичною варіантністю системних парадигматичних явищ лексичної системи іноді зараховуються до одиниць, що формують категорію лексичної варіантності. Змішування цих понять відбулося через подібність у природі названих явищ.

Мета нашої статті формується завданнями: дати визначення поняття лексична варіантність, визначити критерії ідентифікації варіантів слова, відмежувати явище лексичної варіантності з-поміж суміжних явищ.

В енциклопедії «Українська мова» **варіанти** [франц. *variante*, від лат. *varians (variantis)* – змінний) **мовних одиниць** визначено як «видозміни, паралельні форми існування певної мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження, але не порушують принципу її **тотожності**» [14, с. 62]. Особливу увагу в цьому визначенні слід приділити саме **тотожності**. **Принцип тотожності** – основний критерій ідентифікації варіантів, він полягає в тому, що мовні одиниці (які розглядаються як варіанти) є насправді не різними фонетичними, лексичними, морфологічними, фразеологічними

одинацями тощо, а виявом однієї мовної одиниці. Наприклад, [a] -[·a]- [a·]- [·a·](лак – ляк – лязь – ляльці) є не різними одинацями, а варіантами інваріантної фонемі [a]. Підкреслюємо, що тотожними є **не значення**, а саме одиниці (напр., фонема взагалі не має значення, їй притаманний тільки план вираження).

Принцип тотожності є основним і для лексичної варіантності: *ржа* – *іржа*, *оксиморон* – *оксюморон*. Варіанти слова – лише різні форми існування **одного й того ж слова**. Змістове розходження лексичних одиниць (ЛО) спростовує ймовірність варіантності, тобто пара мовних одиниць, що мають відмінності в значенні не варіанти, а самостійні слова. Наприклад, не є варіантами слова *сердечний* <добрий, чулий (про людину та її вдачу)> (СУМ, Т.9, с. 131) – *сердешний* <який викликає співчуття; бідолашний> (СУМ, Т.9, с. 132) *проект* <сукупність документів (розрахунків, креслень, макетів тощо), необхідних для зведення споруд, виготовлення машин, приладів і т. ін.> (СУМ, Т.8, с. 176) – *прожект* <задум, намір, план, що не має точного обґрунтування> (СУМ, Т.8, с. 178). Різна семантика ЛО суперечить головному принципіві тотожності. Такі мовні одиниці є **паронімами**, а не лексичними варіантами.

Нерідко в мовознавчій практиці варіантами слова визначаються **синоніми**. Зокрема, така думка поширена в історичній лексикології, при дослідженні варіацій – заміни ЛО в різних списках пам'яток певного періоду. О.С. Копорська виділяє в давньоруських текстах наступні варіанти: *ваять* – *резать*, *стязя* – *путь* – *дорога* [8]. Однак, як слушно зазначає Т.А Коць, синоніми, на відміну від варіантів, генетично не однорідні, не тотожні мовні одиниці, вони мають різну словотвірну структуру. Варіанти слова ж навпаки мають єдину формально-генетичну основу і словотвірну структуру [9, с. 102]. Отже, однакова семантика також не є критерієм ідентифікації ЛО варіантами. Слова на зразок *алфавіт* – *абетка*, *краєвид* – *пейзаж*, *вік* – *століття* є різними словами, що мають різну етимологію, фонематичний склад, морфемну будову, а отже не є варіантами одного слова.

Найбільш дискусійним серед теоретиків залишається питання: як кваліфікувати ЛО, що мають однаковий корінь, але різні словотвірні афікси?

Пари на зразок *носатий* – *носастиий*, *козиний* – *козячий*, *вовчиха* – *вовчиця* кваліфікують по-різному: як лексичні варіанти (Л.П. Дідківська, Л.О. Родніна [6]), як словотвірні варіанти (Л.О. Симоненко[12]), як морфологічні варіанти слова (Т.А. Коць [9]) або як спільнокореневі синоніми (І.І. Ковалик [7], О.О. Тараненко [14], К.С. Горбачевич [4], Н.С. Валгіна [3]), виявом «межі варіантності» називає у своїй монографії російська дослідниця О.С. Ахманова [1].

Словотвірний афікс змінює морфемну структуру слова, порушуючи принцип тотожності. Словотвірний формант, наголошує К.С. Горбачевич, як і закладено самою назвою «словотвірний», творить **нове слово**, а отже ЛО, що відрізняються словотвірними елементами – різні слова, а не варіанти одного слова [4, с. 18]. А от формотворчі афікси, що не функціонують для утворення нових слів, цілком можуть бути компонентом модифікації плану вираження слова, якщо вони не порушують морфологічної структури, лексичного та граматичного значення слова. Такі мовні одиниці називають морфологічними варіантами форм слів. Найчастіше коливання спостерігаються, як зазначає Н.С. Валгіна, у показниках граматичного роду слів: *закут – закута, зал – зала, спазм – спазма* [3].

Менш суперечливим є питання *фонемного складу варіантів*. Структура лексичних варіантів має бути неоднаковою. Зазвичай формальна модифікація не перевищує 1-2 фонем і є результатом звукових змін всередині слова. Звукові модифікації можуть бути спричинені, як відомо, різними історичними причинами:

- а) виникненням голосних перед плавними звуками;
- б) історичними чергування голосних;
- в) спрощенням у групах приголосних;
- г) ствердіння звуків;
- г) виникнення протетичних звуків;
- д) фонетичною адаптацією іншомовної лексики і т.п [4, с. 15].

За такого підходу фонематичними варіантами одного й того ж слова є: *помисл – помисел, восьминог – восьминіг, пискнути – писнути, попригоряти – попригорати, мла – імла, халіфат – каліфат*.

Деякі науковці вважають, що варіювання притаманне не тільки формальній стороні слова, але й змістовій. Наприклад, автори збірника статей «Семантическое и формальное варьирование» (1979) [11] (В.М. Ярцева, О.М. Сильвестрова та ін.) варіантами вважають значення полісемічних слів або ж омонімічні слова. Таке розуміння варіантності виникло з теорії О.І. Смирницького про лексико-семантичні варіанти (ЛСВ) слова, за яким ЛСВ є тим конкретним значенням багатозначного слова, яке реалізується в тексті [13]. Розгляд значень слова варіантними одиницями не суперечить принципу тотожності, адже варіювання відбувається в межах однієї одиниці. Дуалістична природа відношень *ядерне значення – семемі* відповідають моделі варіантності: *інваріант – варіанти*. Однак, якщо формальні варіанти слів характеризуються взаємозамінністю (як тотожні субстанції) в тексті (*В кінці садка, що був зараз же **сумежно** з током, якийсь чистий молодий голос виводив пісню* (Б.Грінченко). – *В кінці садка, що був*

зараз же **суміжно** з током, якийсь чистий молодий голос виводив пісню.), то ЛСВ не є взаємозамінними, адже конкретне значення є контекстуально зумовленим. Значення слова **повний**, що вживається в реченні для вираження великої міри вияву ознаки (СУМ, Т.6, с. 681), не можна замінити на інше значення цієї ж ЛО < цілком пройнятий, охоплений чим-небудь; сповнений чимсь > (СУМ, Т.6, с. 681): *Він випив стакан чаю, потім другий і третій, вийняв хусточку, втер спітніле чоло й одкинувся **повними** плечима на спинку стільця, оглядаючи свою очепурену оселю, засаджений та засіяний чималий город та квітник перед домом (І.Нечуй-Левицький).*

Омоніми не можна розглядати семантичними варіантами, оскільки вони є парадигматично пов'язаними в лексико-семантичній системі мови (ЛССМ) нетотожними одиницями. Отже, омоніми не є варіантами слова. Вважаємо, що лексична варіантність існує лише у формальному вияві.

Лексична варіантність – категорія лексичного рівня мовної системи, що виявляється в наявності паралельних форм ЛО з модифікованою в результаті звукових змін чи додавання формотворчих афіксів структурою.

Розрізливши поняття варіанти слова і пароніми, варіанти слова і синоніми, варіанти слова і окремі значення полісемічних слів, варіанти слів і омоніми, спробуємо тепер з'ясувати, спільні та відмінні риси лексичної варіантності й інших явищ ЛССМ.

Лексична варіантність, синонімія, полісемія, омонімія та паронімія – явища лексичного мовного рівня. Ці явища не є гомогенними, вони утворені рядами протиставлюваних мовних одиниць, кожна з яких визначається відношенням до інших [10, с. 457]. Зв'язки між компонентами кожного з них утворюють парадигму. Парадигма передбачає підпорядкованість системі, тобто відношення між елементами їх парадигм не є поодинокими мовними фактами. Діалектичний зв'язок одиниць (лексичних варіантів, синонімів, окремих значень слів, омонімічних слів) є результатом вияву асиметрії форми та змісту. А головним чинником сплутування цих категорій є їх пов'язаність (пряма чи посередня) з лексичною нормою. Норма постає як результат вибору засобів мови. Таким чином, усі названі одиниці є відображенням динаміки лексичної норми [2].

Найменшу подібність до лексичної варіантності виявляє **паронімія**. Протиставні паронімічні одиниці, як і варіанти слів, мають схожу форму, однак, семантика цих одиниць зазвичай відмінна (*економний – економічний, досвід – дослід*), а тотожність значення – **обов'язковий** критерій ідентифікації лексичних варіантів (*наприсядки – навприсядки, чистопорідний – чистопородний*). Отже, насправді, паронімія не є асиметричним мовним знаком, оскільки нетотожність значень співвідносна з нетотожністю форми.

Пароніми можуть утворюватись унаслідок процесів розподібнення варіантів, і набуття кожним з них диференційованих значень [5, с. 26].

Омонімії хоча й властива низка спільних з лексичною варіантністю рис, проте, як уже було показано раніше, не можна ці явища змішувати. Омоніми – **різні** ЛО однакової форми та відмінного значення (*пара* – двоє і *пара* – газ), тоді як лексична варіантність виявляються в межах одного слова (*хінді* – *гінді* <мова>, *кітара* – *кіфара* <музичний інструмент>).

Зв'язок **синонімії** з лексичною варіантністю найтісніший. Синонімічні лексичні одиниці називають один і той самий предмет, явище, якість дію (тощо) дійсності за допомогою різних формальних засобів, а отже між ними також наявні деякого роду відношення варіантності, однак, як було показано, це не лексична варіантність, оскільки парадигму утворюють не форми одного й того ж слова, а різні слова. Варіантною в цьому випадку є номінація. Однакові значення, точніше один з компонентів значення – денотативний, виявляє асиметрію відносно паралельних форм у межах номінації. А отже різні слова, що мають однаковий денотативний компонент (при відмінних чи однакових сигніфікативному і / чи конотативному компонентах значення) є **номінативними варіантами**. Номінативна варіантність – явище не власне лексичного рівня, оскільки номінація може бути виражена не тільки словом (*червоний*), а й словосполученням (*Великий віз*), і фразеологізмом (*авгієві стайні*)[15, с. 418], а отже є міжрівневою категорією. Номінативна варіантність тісно пов'язана з хронотопом, адже паралельні найменування виникають унаслідок територіальної диференційованості, різних часових періодів, відмінних джерел виникнення номінативних одиниць тощо. Лексичні варіанти зазвичай представлені 2-3 формами, рідко кількість варіантів перевищує 3 (в іншомовних словах), а кількість номінативних варіантів може бути значною. Так само, як лексичні варіанти конкурують між собою, конкурентними в межах лексичної системи є й номінативні варіанти. Однак, якщо лексична варіантність отримує оцінку переважно негативного явища, показника нестабільності: фонетичні чи морфологічні варіанти слів намагаються уніфікувати, нормалізувати; то номінативні варіанти можуть довго співіснувати і функціонувати в мові паралельно. Так, фонетичні варіанти слів української мови к. 19 ст. в сучасних словниках мають лише одну нормативну форму, наприклад, *аже* – *адже* (Словарь Б. Грінченка, Т.1, с. 5), в сучасній мові це слово уніфіковане, й фіксується лише з фонематичною структурою *адже*. А номінативні варіанти, поширені в той же період, переважно збереглися і до сьогодні: *видіти* – *бачити*, *зизий* – *косий*. Номінативна варіантність значно ширше поняття, ніж лексична варіантність.

Отже, лексична варіантність – лексична категорія відмінна від паронімії, омонімії, полісемії, синонімії. Не тотожними є ширша міжривнева категорія номінативної варіантності і категорія лексичного рівня мови – лексична варіантність.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии / О.С. Ахманова. – М., 1957. – 296 с. – С. 232.
2. Бибик С.П. Динаміка лексичної норми // Літературна норма і мовна практика / [Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Коць Т.А. та ін.]; за ред. С.Я. Єрмоленко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. – 320 с. , С. 73–137.
3. Валгина Н.С. Активные процессы в современном русском языке [Электронный ресурс]: навч. посіб. / Н.С. Валгина. – Москва: Московский государственный университет печати. – Режим доступу: <http://www.hi-edu.ru/e-books/xbook050/01/part-005.htm>
4. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма (на материале современного русского языка). – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1978. – 240 с. – С. 16.
5. Гринюк О.С. До питання афіксальних віддієслівних іменників на позначення дії сучасної німецької мови / О.С. Гринюк // Умение и нововъведения. – 2007: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції “Умение и нововъведения – 2007”, (16 – 31 жовтня 2007 р.). – София : “Бял ГРАД-БГ” ООД, 2007. – Т. 7. – С. 26–28.
6. Дідківська Л.П. Словотвір, синонімія, стилістика / Л.П. Дідківська, Л.О. Родніна. – К.: Наукова думка, 1982. – 170 с.
7. Ковалик І.І. Питання словотворчої омонімії і синонімії в сфері іменників слов’янських мов / І.І. Ковалик // Питання слов’язнавства. Матеріали I і II республіканських славістичних конференцій. – Львів, 1962. – С. 21-22.
8. Копорська О.С. некоторых факторах возникновения / О.С Копорська // Литературная норма и вариантность. – Москва: Издательство «Наука», 1981. – С. 22-38.
9. Коць Т.А. Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі / Т.А. Коць. – Київ: Видавництво «Логос», 2010. – 276 с. – С. 100.
10. Кочерган М.П. Парадигма / М.П. Кочерган // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 457.
11. Семантическое и формальное варьирование / Отв. ред. В.Н. Ярцева – М.: Издательство «Наука», 1979. – 376 с.
12. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології / Л.О. Симоненко. – К., 1991. – 152 с.
13. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка. – М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1956. – 260 с.
14. Тараненко О.О. Варіанти / О.О. Тараненко// Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 62–63.
15. Тараненко О.О. Номінація / О.О. Тараненко// Українська мова. Енциклопедія. – К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2000. – С. 148.

Статья посвящена дискуссионному вопросу лингвистики — явлению вариантности слова. Выделены критерии идентификации лексических вариантов, рассмотрена соотнесенность вариантности слова со смежными языковыми явлениями: синонимией, паронимией, полисемией, омонимией. Предлагается различать лексическую вариантность как более узкое понятие лексического уровня и межуровневую категорию номинативной вариантности.

Ключевые слова: вариантность, варианты, варианты слова, лексическая вариантность, номинативная вариантность, синонимия, паронимия, полисемия, омонимия, языковая норма, лексическая норма.

The article is devoted to the controversial linguistic phenomenon of lexical variance. The paper highlights criteria for identifying lexical variants, examined the correlation variance with the related linguistic phenomena (synonyms, paronyms, polysemy, homonymy). That distinguishes lexical variation as a narrower concept of lexical system and nominative variation as a wider category of it.

Key words: variation, variants, variants of words, lexical variation, nominative variation, synonyms, paronyms, polysemy, homonymy, lingual norm, lexical norm.

УДК 81-11/13'06

**Зуєва В.І.,
Зуєв В.М.**

МОВА: ЧЕРЕЗ СТРУКТУРУ – ДО ПРОЦЕСУ

У статті мова розглядається в контексті трансформації її концептуальних досліджень у логіці, аналітичній філософії та лінгвістиці.

Ключові слова: мова, аналітична філософія, лінгвістика, структурна лінгвістика.

Динамізм сучасних соціальних процесів призводить до інтенсивного обміну інформацією між людьми в різних царинах життя, поглиблює й урізноманітнює їх спілкування, прискорює творчі пошуки. Тому важливе місце в сучасних наукових та філософських дослідженнях посідають питання свідомості, мови, розуміння тощо. Розв'язання цих і пов'язаних з ними розмаїтих проблем передбачає не тільки осмислення мови як особливої реальності, продукту та інструменту людської діяльності, але й як «простору думки», «носія знання», «оселі людського духу» та ін.

Розуміння поняття мови формувалося здавна, але й сьогодні відтворені в ньому ознаки виявляються невичерпними. Незважаючи на широкий спектр значень, мова – це одночасно і певний клас знакових систем, і етнічна («ідіоетнічна») мова як реально наявна знакова система, яка